

"ભારતમાં કૌશલ્ય વિકાસ અને રોજગાર ક્ષમતા: એક વિશ્લેષણાત્મક
અભ્યાસ (2020-2025)"

Mrs. Richitaben Vinaybhai Patel

Research Scholar,

Veer Narmad South Gujarat University

Dr. Zankhna Parmar

Professor,

J. Z .Shah Arts and H. P. Desai Commerce College

સંક્ષિપ્ત / અમૂર્ત (Abstract) :-

ભારત વિશ્વના સૌથી યુવા દેશોમાંનો એક છે, જ્યાં ‘ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ’ (Demographic Dividend) નો લાભ લેવાની વિપુલ તક છે. જ્યાં કૌશલ્ય વિકાસ એકંદર કાર્યક્ષમતા સુધારવા માટે એક સાધન તરીકે કાર્ય કરે છે અને વ્યક્તિને વધુ કાર્યક્ષમ રીતે કાર્ય કરવા માટે સશક્ત બનાવે છે. જ્યારે માનવ સંસાધન વધુ કુશળ બને છે, ત્યારે અર્થતંત્ર વધુ ઉત્પાદક, નવીન અને સ્પર્ધાત્મક બને છે. આ સંશોધન પેપર 2020 થી 2025 ના સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં કૌશલ્ય વિકાસ (Skill Development) અને રોજગાર ક્ષમતા પર થતી અસરોનું વિશ્લેષણ કરે છે. આ અભ્યાસ સંપૂર્ણ ગૌણ ડેટા (Secondary Data) પર આધારિત છે. કોવિડ-19 પછીના સમયગાળામાં બદલાતી આર્થિક સ્થિતિ અને ‘ડિજિટલ ઇન્ડિયા’ જેવા અભિયાનોએ કૌશલ્યની જરૂરિયાતોમાં મોટો ફેરફાર આવ્યો છે. આ અભ્યાસમાં સરકારની વિવિધ યોજનાઓ જેવી કે ‘પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના’ (PMKVY) ની સફળતા અને મર્યાદાઓની તપાસ કરવામાં આવી છે. અભ્યાસના તારણો દર્શાવે છે કે માત્ર ડિગ્રી મેળવવી પુરતી નથી, પરંતુ ઉદ્યોગોની જરૂરિયાત મુજબનું વ્યવહારુ જ્ઞાન (Practical Skills) હોવું અનિવાર્ય છે. અંતમાં, આ પેપર ભારતીય યુવાધનને વૈશ્વિક બજારમાં સ્પર્ધાત્મક માટે જરૂરી નીતિ વિષયક સૂચનો રજૂ કરે છે.

પ્રસ્તાવના (Introduction):-

કોઈ પણ રાષ્ટ્રના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસનો મુખ્ય આધાર તેની માનવ સંસાધન શક્તિ પર રહેલો હોય છે. ભારત વિશ્વનો સૌથી યુવા દેશ છે, જ્યાં લગભગ 65% વસ્તી કાર્યકારી વયમર્યાદા ધરાવે છે જે દેશના આર્થિક વિકાસ માટેની તક ઊભી કરે છે. આ ‘ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ’ નો મહત્તમ લાભ લેવા માટે, ફક્ત શિક્ષણ જ નહીં પણ ‘કૌશલ્ય’ પણ જરૂરી છે. 21મી સદીના આધુનિક યુગમાં, વ્યક્તિની કાર્યક્ષમતા અને કૌશલ્યની કિંમત પરંપરાગત ડિગ્રી કરતાં વધુ મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે.

કૌશલ્યનો સામાન્ય રીતે અર્થ એ થાય છે કે વ્યક્તિ કોઈ ચોક્કસ કાર્યને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરવા માટે ક્ષમતા, યોગ્યતા, નિપુણતા અને પ્રતિભા ધરાવે છે. વ્યક્તિ તે કુદરતી રીતે મેળવી શકે છે અથવા સમય જતાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામી શકે છે. તે સોફ્ટ સ્કીલ્સ હોઈ શકે છે જે વ્યક્તિના વ્યક્તિગત લક્ષણો અને ગુણો જેમ કે લોકોનું કૌશલ્ય, વાતચીત કૌશલ્ય, નૈતૃત્વ કૌશલ્ય વગેરે અથવા શિક્ષણ / તાલીમ અને અનુભવ સાથે સંવર્ધિત કઠિન કૌશલ્યો દર્શાવે છે. એક નોકરીદાતા તેના કાર્યબળમાં કઠિન કૌશલ્ય અને કઠિન કૌશલ્ય બન્ને ઈચ્છે છે જેથી જરૂરી

કાર્ય તેની સંસ્થામાં અસરકારક અને કાર્યક્ષમ રીતે થઈ શકે. તેથી, નોકરીદાતા ભરતી પ્રક્રિયા દરમિયાન યોગ્ય ઉમેદવારો શોધવા માટે આ કૌશલ્યોનું પરીક્ષણ કરે છે અને બાદમાં તાલીમ અને વિકાસ દ્વારા તેમની કુશળતા વધારવાનો પ્રયાસ કરે છે. તાજેતરના વર્ષોમાં આવું જોવા મળી રહ્યું છે કે તેમના શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી પાસ થતા વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યોગની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી કુશળતાથી સજ્જ નથી. સમયની જરૂરિયાત કૌશલ્ય વિકાસ છે જેથી કૌશલ્યના અંતરને દૂર કરી શકાય અને સંભવિત કાર્યબળને ઉદ્યોગ માટે યોગ્ય બનાવવા અંતે તૈયાર કરી શકાય.

2020 થી 2025 સુધીનો સમયગાળો ભારતીય અર્થતંત્ર અને રોજગાર બજાર માટે અત્યંત પરિવર્તનશીલ હતો. 2020 ના કોવિડ-19 રોગચાળાએ પરંપરાગત કાર્ય પદ્ધતિઓ બદલી નાખી, જેના કારણે 'ડિજિટલ કૌશલ્ય' તરફ સ્થળાંતર જરૂરી બન્યું. આ સમયગાળા દરમિયાન, ભારત સરકારે 'આત્મનિર્ભર ભારત' ના વિઝન સાથે કૌશલ્ય વિકાસને પ્રાથમિકતા આપી છે. નવી શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) ના અમલીકરણ સાથે શિક્ષણમાં વ્યાવસાયિક તાલીમનું સંકલન આ દિશામાં એક પગલું છે. તે એક ક્રાંતિકારી પગલું છે.

આ સંશોધન પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય 2020 થી 2025 દરમિયાન ભારતમાં કૌશલ્ય વિકાસ માટે લેવામાં આવેલ પગલાં નક્કી કરવાનો છે. વિવિધ સરકારી અને ખાનગી પ્રયાસોનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે. ઉપરાંત, યુવાનોની રોજગારક્ષમતા વધારવામાં આ તાલીમ કાર્યક્રમો કેટલી હદ સુધી સફળ રહ્યા છે અને આ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભવિષ્યમાં કયા સુધારાઓની જરૂર છે તેની વ્યાપક તપાસ કરવાનો છે.

સંશોધન પદ્ધતિ (Methodology):-

આ અભ્યાસ સંપૂર્ણપણે ગૌણ માહિતી (Secondary Data) પર આધારિત છે. જેમાં નીચે મુજબના સ્ત્રોતોનો સમાવેશ થાય છે.

- સરકારી અહેવાલો : કૌશલ્ય વિકાસ મંત્રાલય (MSDE) અને નીતિ આયોગ(યોજના)ના વાર્ષિક અહેવાલો (2020-2025).
- વાર્ષિક સર્વે : India Skill Report (ઇન્ડિયા સ્કીલ રીપોર્ટ) (2024-2025)- વ્હીબોક્સ (Wheebox)
- અન્ય: વિવિધ જર્નલ્સના લેખો, ન્યુઝ પેપર્સ અને અધિકૃત વેબસાઇટ્સ વગેરે.

અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો (OBJECTIVES) :-

સંસોધન અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે.

- વર્ષ 2020-2025 દરમિયાન ભારતમાં કૌશલ્ય વિકાસના વિવિધ કાર્યક્રમોએ રોજગાર ક્ષમતા પર કેવી અસર કરી છે તેનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.
- પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) જેવી મુખ્ય યોજનાઓની સફળતાનું મૂલ્યાંકન આવ્યું છે.
- ઉદ્યોગોની જરૂરિયાતો અને યુવાનો પાસે ઉપલબ્ધ કૌશલ્ય વચ્ચેના તફાવતને (Skill Gap) ઓળખવા આવ્યા છે.
- રોજગારક્ષમતા (Employability) વધારવા માટેના પગલાં સૂચવવા આવ્યા છે.
- કોવિડ-19 પછીના સમયમાં (2020 પછી) બદલાતા ટેકનોલોજીકલ વાતાવરણમાં ડિજિટલ કૌશલ્યોની રોજગારી પર કેવી અસર પડી છે તે તપાસવામાં આવી છે.

સાહિત્યની સમીક્ષા (Review Of Literature):-

- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) અને કૌશલ્ય વિકાસ:-

ભારત સરકારની નવી શિક્ષણ નીતિ પરના વિવિધ અભ્યાસો સૂચવે છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 એ ભારતના શૈક્ષણિક માળખામાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું છે . ખાસ કરીને હાયર સેકન્ડરી (ધોરણ 11-12) થી વિદ્યાર્થીઓને નોકરી કે વ્યવસાયલક્ષી તાલીમ પર ભાર મૂકવાને કારણે વિદ્યાર્થીઓની કાર્યક્ષમતામાં વૃદ્ધિ જોવા મળી છે.

- **India Skills Report (2024) Wheebox:-**

ભારત સ્કીલ રિપોર્ટ જેવા (વ્હીબોક્સ) જેવા મહત્વના દસ્તાવેજોના વિશ્લેષણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 2020 ની સરખામણીએ ૨૦૨૫ સુધીમાં સ્નાતકોની નોકરી મેળવવાની ક્ષમતામાં 8 % થી 10 % નો નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. તાજેતરના અહેવાલોમાં જોવા મળ્યું છે કે ટેકનિકલ કોર્સ(B.E./B.Tech) કરતાં વિદ્યાર્થીઓ નોકરી મેળવવા માટે વધુ સક્ષમ બન્યા છે. આ અભ્યાસ એ પણ દર્શાવે છે કે માત્ર ડિગ્રી જ્ઞાન પૂરતી નથી, પરંતુ ઉદ્યોગો ‘ રેડી-ટુ- વર્ક ’ જેવા કર્મચારીઓની શોધમાં છે.

- **National Skill Development Corporation (NSDC):**

નેશનલ સ્કિલ ડેવલોપમેન્ટ કોર્પોરેશન (NSDC) ના વિશ્લેષણ પ્રમાણે 2025 સુધીમાં ભારતની અર્થવ્યવસ્થામાં રિટેલ, હેલ્થકેર, આઈ.ટી(I.T) અને બેન્કિંગ ક્ષેત્રમાં લાખો કુશળ કામદારોની માંગમાં નોંધપાત્ર વધારો થશે. સાહિત્યની સમીક્ષા પરથી ફલિત થાય છે કે

ઉધોગોની બદલાતી જરૂરિયાતો અને શૈક્ષણિક તાલીમ વચ્ચે રહેલી ‘ સ્કિલ ગેપ’ (Skill Gap) દૂર કરવી એ વર્તમાન સમયનો સૌથી ગંભીર પડકાર છે. આ અંતર ઘટાડવા માટે ઉદ્યોગ-શિક્ષણ જગત વચ્ચેના જોડાણ પર ભાર મુકવો અનિવાર્ય છે.

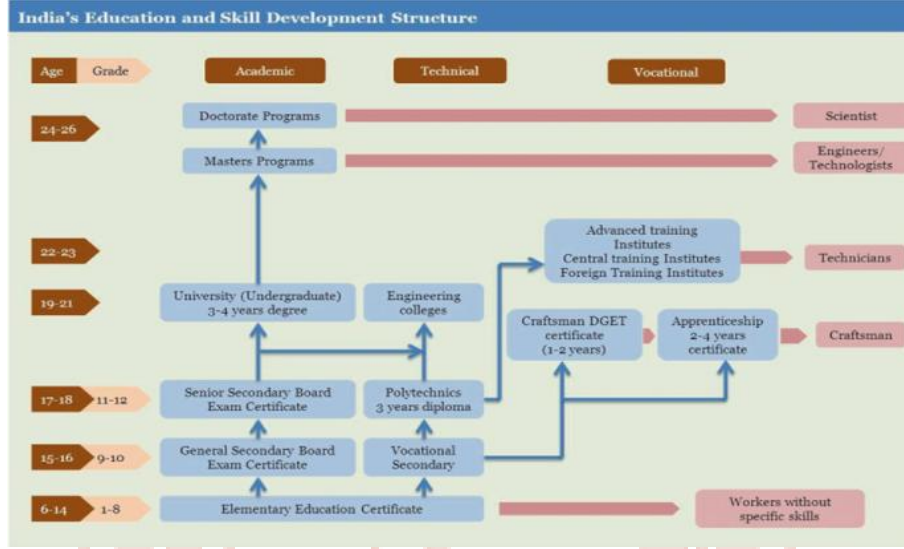
- સરકારી પહેલોની અસર :

પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) જેવી યોજનાઓના વિશ્લેષણ દ્વારા જાણવા મળે છે કે આ યોજનાઓએ નાના શહેરોમાં કૌશલ્યોનો વ્યાપ વધારવામાં સફળતા મેળવી છે, તેમ છતાં પણ ઉધોગોની જરૂરિયાત મુજબના અદ્યતન તાલીમ કેન્દ્રો વધારવાની હજુ પણ આવશ્યકતા છે.

ભારતમાં કૌશલ્ય વિકાસ(Skill Development in India):-

ભારત પાસે યુવા કાર્યબળ હોવાનો મોટો ફાયદો છે, જેનો અર્થ એ છે કે તે શ્રમ બજારમાં માનવશક્તિ પૂરી પાડવાનો ઉચ્ચ અવકાશ ધરાવે છે. વિશ્વમાં કુશળ કાર્યબળની ઉચ્ચ માંગનું મૂલ્યાંકન કર્યા પછી, કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગસાહસિકતા મંત્રાલયની રચના કરવામાં આવી હતી. જૂન 2014 માં આ મંત્રાલયની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. ભારતના વડા પ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ શ્રમ બજારમાં થઈ રહેલા ફેરફારોને ધ્યાનમાં રાખીને કૌશલ્ય વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂરિયાત અનુભવી અને તેથી આ મંત્રાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. તે કૌશલ્ય વિકાસ તરફ એકીકૃત રીતે કાર્ય કરવા માટે તમામ અન્ય મંત્રાલયોને એકસાથે લાવવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તે ઉદ્દેશો અને અપેક્ષિત પરિણામો નક્કી કરે છે અને વિવિધ સંસ્થાઓ પણ નક્કી કરે છે જે ખાતરી કરશે કે અપેક્ષિત પરિણામો પ્રાપ્ત થાય છે. કૌશલ્ય વિકાસનું સેટઅપ યોગ્ય રીતે ડિઝાઇન કરવામાં સામેલ મુખ્ય પક્ષો સાથે. તેમાંદેશમાં કૌશલ્ય વિકાસમાં સામેલ ઘણા બધા પક્ષોનો સમાવેશ થાય છે(આકૃતિ 1 માં બતાવવામાં આવ્યું છે). મંત્રાલયરાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય વિકાસનિગમ (NSDC) સાથેગાઢ સહયોગમાં કામ કરે છે. તે તાલીમ સંસ્થાઓનેકૌશલ્ય સમૂહોનો નકશો બનાવવામાં, બજાર સંશોધનમાં સામેલ કરવામાં અને સંબંધિત અભ્યાસક્રમ ડિઝાઇન કરવામાં મદદ કરે છે. તેનો હેતુ કૌશલ્ય વિકાસ પહેલને વેગ આપીને કૌશલ્ય માંગ અને પુરવઠા વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવાનો છે.

Figure 1. India's Educational and Skill Development Structure.

Source: National Skills Development Corporation

The Skill Development Ecosystem: A Brief Study on Policies and Projects in Context of India)

ભારતમાં, કૌશલ્ય સંપાદન બે ચેનલો દ્વારા થાય છે જેમાં ઔપચારિક અને અનૌપચારિક બંને પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્ર બંનેનો ઉદ્દેશ્ય ઔપચારિક તાલીમ આપવાનો છે. આ ઉપરાંત, સરકાર પીપીપી મોડેલ તરીકે ઓળખાતી જાહેર અને ખાનગી ભાગીદારી પર પણ વિચાર કરી રહી છે. આઈટીઆઈ તરીકે ઓળખાતી ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓ સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે અને દેશમાં વ્યાવસાયિક તાલીમ મેળવવાનો એક મુખ્ય માર્ગ છે. આ ઉપરાંત, ખાનગી રીતે સંચાલિત ઔદ્યોગિક તાલીમ કેન્દ્રો આઈટીસી અને વ્યાવસાયિક શાળાઓ તરીકે ઓળખાય છે. ભારતમાં, શ્રમ કાયદાઓ એ પણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે ટેકનિકલ શિક્ષણ માટે જતા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્યોગ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી એપ્રેન્ટિસશીપ તાલીમ દ્વારા તાલીમ આપવામાં આવે. જોકે કૌશલ્ય વિકાસ પર ખાનગી ક્ષેત્રની ઘણી ભાગીદારી છે પરંતુ દેશમાં કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમોમાં જાહેર ક્ષેત્ર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. અનૌપચારિક ચેનલ વધુ અસંરચિત છે અને તેનો કરી પર કામ કરીને અથવા અનુભવાત્મક શિક્ષણ દ્વારા આપી શકાય છે. ભારત સરકારે એક નીતિ માળખું તૈયાર કર્યું છે જેનો હેતુ દેશમાં કૌશલ્ય વિકસાવવાનો છે. કૌશલ્ય વિકાસ ઇકો સિસ્ટમમાં એપ્રેન્ટિસ અધિનિયમ, ૧૯૬૧નો સમાવેશ થાય છે, જે કૌશલ્ય સંપાદનનો ઔપચારિક માર્ગ છે. તેમાં રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય નીતિનો પણ સમાવેશ થાય છે, જે કૌશલ્ય વૃદ્ધિ માટેની નીતિઓ અને પ્રક્રિયાઓ અને રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય લાયકાત માળખું (NSQF)નો સમાવેશ કરે છે. એપ્રેન્ટિસ કાયદો, ૧૯૬૧ ખાતરી કરે છે કે

વિદ્યાર્થીઓના કૌશલ્ય વિકાસમાં ઉદ્યોગ તરફથીઔપચારિક ટેકનિકલ શિક્ષણમાંથી પસાર થવું.ઉદ્યોગ વ્યાવસાયિકો કૌશલ્ય વિકાસ પર વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવા માટે સારી રીતે સજ્જ છે. આ કાયદાનો હેતુ તેને ફરજિયાત બનાવવાનો છે. ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવા માટે. ઉદ્યોગે વિદ્યાર્થીઓને નોકરી પર તાલીમ પૂરી પાડવી પડશે જેથી તેમને કૌશલ્ય અને પ્રક્રિયાઓનો વાસ્તવિક વિશ્વ અનુભવ મળે અને તેમને શ્રમ બજારમાં રોજગારી યોગ્ય બનાવવામાં આવે. દેશની કૌશલ્ય વિકાસ પહેલને મજબૂત બનાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે 2009 માં કૌશલ્ય વિકાસ પર રાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડવામાં આવી હતી. તે એક જાહેર ખાનગી ભાગીદારી મોડેલ છે જે કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગસાહસિકતા મંત્રાલય હેઠળ આવે છે. તેની સ્થાપના યોગ્ય તાલીમ માળખા સાથે મોટી અને અપવાદરૂપ ગુણવત્તાવાળી વ્યાવસાયિક સંસ્થા બનાવીને કૌશલ્ય વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં ઘણા ઉમેદવારો છે પરંતુ તેની પાસે વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમની જરૂરોને પૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી માળખાગત સુવિધા નથી અને તેથી સરકારે આવી ભાગીદારીમાં વધુ ભાગ લીધો જેથી ખાતરી થાય કે મોડેલ વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવામાં સફળ થાય. રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય લાયકાત માળખું (NSQF)૨૭ ડિસેમ્બર ૨૦૧૩ ના રોજ ઘડવામાં આવ્યું હતું. આ માળખું યોગ્યતાના નવીનતમ ખ્યાલ પર બનેલ છે જે દરેક લાયકાત નિર્ધારણ પર જરૂરી જ્ઞાન, કુશળતા અને યોગ્યતાનું વિશ્લેષણ કરે છે. સ્તરોને એક થી દસ સુધી વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે અને દરેક સ્તર માટે શીખવાના પરિણામોના સંદર્ભમાં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. તે નૈતિક, અનૌપચારિક અને બિન-ઔપચારિક શિક્ષણ માટે કુશળતા ધરાવે છે કે કેમ તે ધ્યાનમાં લીધા વિના છે. આ માળખું યોગ્યતા મોડેલિંગ પર આધારિત છે, જે ચોક્કસ ભૂમિકા માટે જરૂરી કુશળતાને મેપ કરવાની અત્યંત અસરકારક પદ્ધતિ માનવામાં આવે છે.

કૌશલ્ય વિકાસનું માળખું (Skill Development Framework)

Key Bodies	Enablers	Implementing Bodies	Beneficiaries
- Ministry of Skill Development & Entrepreneurship - MHRD - Ministry of Rural Development (MoRD) - Other Central Ministries	- State Skill Development Mission (SSDM) - NSDC - NSDA - SSCs - NCVT - SCVT - Labour Laws - Minimum Wages Act - Financial Institutions - Apprenticeships Act	- ITIs - Training Providers - Captive Training by Employers - Schools - Universities - Assessment Companies	- Marginalized societies - Unemployed youth - Low income Group - School & College Students

Source: Skill Development Eco-system in India (Adapted from "The Skill Development Ecosystem: A Brief Study on Policies and Projects in Context of India")

પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY):-

પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) ૧૫ જુલાઈ ૨૦૧૫ ના રોજ માનનીય વડા પ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા “ વિશ્વ યુવા કૌશલ્ય દિવસ ” નિમિત્તે અમલમાં મુકાઈ હતી. આ યોજના કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યમ મંત્રાલય (MSDE) ની મુખ્ય યોજના છે જે રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય વિકાસ નિગમ (NSDC) દ્વારા લાગુ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં દેશના કૌશલ્ય વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવા અને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મફત ટૂંકાગાળાની કૌશલ્ય તાલીમ આપીને અને નાણાકીય પુરસ્કારો આપીને યુવાનોને કૌશલ્ય પ્રમાણપત્ર માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી.

Figure 2

આ યોજનાનો હેતુ ઉદ્યોગ અને યુવા રોજગાર બંનેને વેગ આપવાનો છે. PMKVY (2015-16) ના સફળ અમલીકરણ પછી, PMKVY 2016-20ને વિસ્તાર અને ભૂગોળ બન્ને દ્રષ્ટીએ વિસ્તૃત કરીને અને ભારત સરકારના અન્ય મિશન જેમ કે મેક ઈન ઇન્ડિયા, ડિજિટલ ઇન્ડિયા, સ્વચ્છ ભારત વગેરે સાથે વધુ સુસંગતતા સાથે શરૂ કરવામાં આવ્યું.

પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) ના વિવિધ તબક્કોઓનો અહેવાલ

યોજનાનો તબક્કો	સમયગાળો	નોંધણી (Enrolled)	તાલીમ પામેલાની સંખ્યા (Trained)	મૂલ્યાંકન કરેલા (Assessed)	પ્રમાણપત્ર મેળવેલા (Certified)
PMKVY 1.0	2015-16	1,986,016	1,986,016	1,951,487	1,451,636

PMKVY 2.0	2016-20	11,484,724	11,000,708	9,920,742	9,157,547
PMKVY 3.0	2020-21	794,976	737,502	582,629	431,808
PMKVY 4.0	2022- ONGOING	3,342,336	2,577,112	1,749,438	1,539,643

Source: Ministry of Skill Development and Entrepreneurship (MSDE), Govt. of India (Data as of 11 July 2025).

પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) ચાર તબક્કામાં વહેંચાયેલ છે

1. PMKVY 1.0 (2015-16):

આ યોજનાની શરૂઆત ૧૫ જુલાઈ, ના રોજ કરવામાં આવી હતી. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ટુંકા ગાળાની તાલીમ આપીને યુવાનોને પ્રમાણપત્ર અને આર્થિક પુરસ્કાર આપવાનો હતો .

2. PMKVY 2.0 (2016-2020):

પ્રથમ તબક્કાની સફળતા બાદ તેને વ્યાપક બનાવીને 2016 થી 2020 સુધી લંબાવવામાં આવ્યો હતો. આ તબક્કામાં તાલીમ કેન્દ્રોની ગુણવત્તા અને પ્લેસમેન્ટ (રોજગારી) પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું.

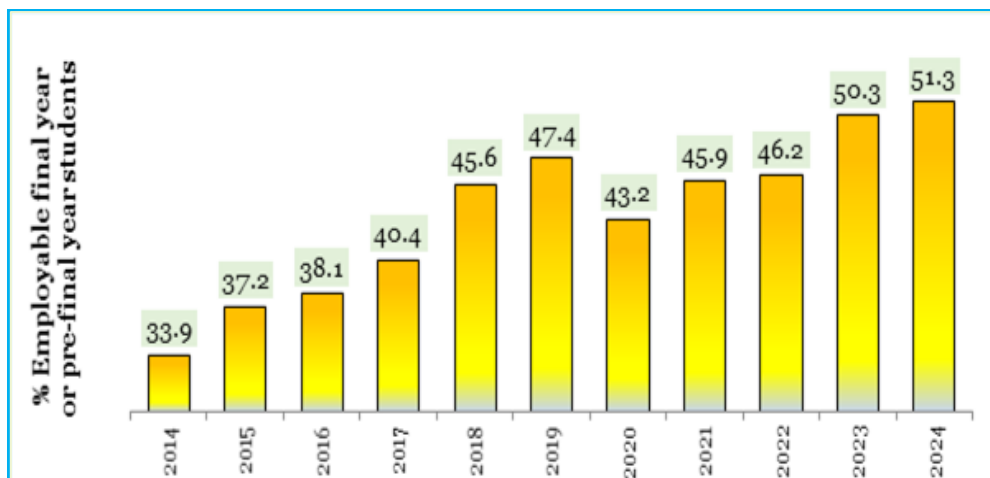
3. PMKVY 3.0 (2020- 2021):

આ તબક્કો ‘નવી પેઢી’ ના કૌશલ્યો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે શરૂ કરાયો હતો. તેમાં કોવિડ- 19 પછીની બદલાયેલી જરૂરિયાતો અને ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ તબક્કો વધુ વિકેન્દ્રિત હતો, જેમાં જિલ્લા કૌશલ્યો સમિતિઓ (DSC) ને વધુ સત્તા અપાઈ હતી.

4. PMKVY 4.0 (2022 થી કાર્યરત):

ભારતના કેન્દ્રીય બજેટ 2023-24 માં આ ચોથા તબક્કાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. જેમાં તાલીમ પામેલા ઉમેદવારોને તેમના વિવિધ કારકિર્દી માર્ગો પસંદ કરવા અને તેમને તેના માટે યોગ્ય રીતે દિશા દર્શાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. ઓનલાઈન તાલીમ અને નોંધણીની પ્રક્રિયા વધુ સરળ બનાવવામાં આવી તેમજ રોજગારની તકોને સક્ષમ બનાવવા માટે, કૌશલ્ય, શિક્ષણ, રોજગાર અને ઉદ્યોગસાહસિકતા ઇકોસિસ્ટમને એકીકૃત કરવા માટે સ્કિલ ઇન્ડિયા ડિજિટલ હબ (SIDH) પ્લેટફોર્મ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતમાં યુવાનોની રોજગાર ક્ષમતામાં થયેલ પ્રગતિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ (2014 - 2024):-

Source: India Skills Report 2024, Wheebox

ભારતમાં છેલ્લા એક દાયકામાં યુવાનોની રોજગારક્ષમતા થયેલા ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરતા એવું જોવા મળે છે કે કૌશલ્ય વિકાસ થી રોજગારીના દરમાં ઉતાર-ચઢાવ સાથે સતત વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. વર્ષ 2014 માં રોજગારક્ષમતાનો આકડો માત્ર 33.9% હતો જે 2024માં સતત વધીને 51.3% ની સપાટીએ પહોંચ્યો છે આ વધતી જતી સપાટી એ દર્શાવે છે કે ‘સ્કિલ ઇન્ડિયા’ અને વિવિધ કૌશલ્ય વિકાસના કાર્યક્રમો દ્વારા શિક્ષણ અને ઉદ્યોગો વચ્ચેના અંતરને ઘટાડવાના પ્રયાસો ખુબ જ સફળ રહ્યા છે ઉપર આપેલા ગ્રાફમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે કે 2019 માં રોજગારીની ક્ષમતા 47.4% હતી અને તે 2020 માં ઘટીને 43.2% થઈ હતી આ 2019 થી 2020 ના વર્ષ દરમિયાન જે ઘટાડો જોવા મળ્યો છે જે વૈશ્વિક COVID-19 ના રોગચાળાની નકારાત્મક અસર દર્શાવે છે. જેમાં લોકડાઉનને કારણે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રાયોગિક તાલીમમાં અવરોધો ઊભા થયા. તેમ છતાં પણ 2022 પછી ખુબ જ ઝડપી રિકવરી જોવા મળી છે તેમજ વર્ષ 2024 માં રોજગારીક્ષમતાના દરમાં વધારો થતા 51.3% નો આકડો સાબિત કરે છે કે નવી શિક્ષણ નીતિ (NEP-2020) અને ડિજિટલ કૌશલ્ય પર ભાર મૂકવાને કરને હવે અડધાથી વધુ સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ પાસે રોજગારી માટે જરૂરી કૌશલ્ય ધરાવે છે

વર્ષ	રોજગારી ક્ષમતા (%માં)	સ્થિતિ
2019	47.4%	પ્રી-કોવિડ પિક
2020	43.2%	કોવિડની અસરને કારણે થતો ઘટાડો

2023	50.3 %	50% ટકાનો આકડો પાર
2024	51.3%	ઐતિહાસિક ઊંચી સપાટી

Source: India Skills Report 2024, Wheebox

અહીં દર્શાવવામાં આવેલું ટેબલ ઉપરના ગ્રાફના આધારે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે જેનું આંકડાકીય વિશ્લેષણને મુખ્ય ત્રણ તબક્કો દ્વારા કરી શકાય છે.

- કોરોનાની મહામારી પૂર્વેની અને પછીની સ્થિતિની તુલના:-

પ્રથમ તબક્કામાં, વર્ષ 2019 માં રોજગારી ની ક્ષમતા 47.4% સાથે તેની ટોચ પર હતી. જે પ્રી-કોવિડ (કોરોના પહેલા)ના સમયગાળાની મજબૂત સ્થિતિ સૂચવે છે.પરંતુ 2020 માં કોવિડ-19 ના કારણે રોજગારીનો દર ઘટીને 43.2 % થયો. જેમાં 4.2 % નો ઘટાડો જોવા મળે છે. આ વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે કોરોનાની મહામારીમાં લોકડાઉનને કારણે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રાયોગિક તાલીમ અટકી જવાથી યુવાનોમાં નોકરી મેળવવાની ક્ષમતા પર સીધી અસર પડી હતી.

- પુનઃ વિકાસનો સમય (રિકવરી) :

2020 થી 2023 ની વચ્ચેના સમયગાળામાં રોજગારીની ક્ષમતામાં 7.1 % નો નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે. આ વધારો આવું સૂચવે છે કે ઓનલાઈન લર્નિંગ, અપ-સ્કિલિંગ (Up- Skilling) અને સરકારી યોજનાઓ (જેવી કે PMKVY) એ યુવાનોને નવી બજાર જરૂરિયાતો મુજબ તૈયાર કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

- ઐતિહાસિક સિદ્ધિ (2024) :

ત્રીજો તબક્કામાં 2024 માં રોજગારીની ક્ષમતાનો દર 51.3 % હતો. આ આકડો એ સાબિત કરે છે કે હવે ભારતના અડધાથી વધુ ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યોગોની જરૂરિયાત મુજબ કામ કરવા માટે સક્ષમ છે. છેલ્લા 10 વર્ષમાં આ સૌથી ઉંચો આંકડો છે, જે ‘ કૌશલ્ય ભારત ’(Skill India) મિશનની સફળતા તરફ ઈશારો કરે છે.

પડકારો (Challenges):-

ભારતમાં કૌશલ્ય વિકાસ અને રોજગારી ક્ષમતા વધારવા માટે હજુ પણ નીચે મુજબના અવરોધો જોવા મળે છે.

- કૌશલ્યની અસમાનતા (Skill Gap) :

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અપાતું શિક્ષણ અને ઉદ્યોગોની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો વચ્ચે મોટું અંતર જોવા મળે છે. ઘણા સ્નાતકો પાસે સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન છે પરંતુ પ્રેક્ટીકલ કૌશલ્યનો અભાવ છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ ઉદ્યોગોની વર્તમાન જરૂરિયાતો સાથે મેળ ખાતો નથી .

- ટેકનોલોજીકલ અસમાનતા:

ગ્રામીણ અને વિસ્તારોમાં તાલીમ કેન્દ્રો પાસે આધુનિક મશીનરી કે ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની સુવિધા હોતી નથી, જેના કારણે ગ્રામીણ યુવાનો આધુનિક કૌશલ્યોથી વંચિત રહી જાય છે. તેમજ શહેરોમાં ડિજિટલ સ્કિલ્સ શીખવી સરળ છે, પરંતુ અંતરિયાળ ગામડામાં ઇન્ટરનેટ અને કોમ્પ્યુટરની સુવિધાના અભાવને કારણે યુવાનો પાછળ રહી જાય છે.

- ઝડપી ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તન:

AI (આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ) અને ઓટોમેશનને કારણે જૂની નોકરીઓ જોખમમાં છે અને નવી નોકરીઓ માટે સતત 'અપસ્કિલિંગ' (Upskilling) જરૂરી બન્યું છે.

- સોફ્ટ સ્કિલ્સની અવગણના:

માત્ર ટેકનિકલ જ્ઞાન પૂરતું નથી. સંવાદ કૌશલ્ય (Communication), સમય વ્યવસ્થાપન અને ટીમવર્ક જેવી સોફ્ટ સ્કિલ્સનો અભાવ રોજગાર મેળવવામાં નડે છે.

- સ્થાનિક રોજગારીની અછત:

ઘણીવાર યુવાનો તાલીમ લે છે પણ તેમના સ્થાનિક વિસ્તારમાં તે પ્રકારના ઉદ્યોગો હોતા નથી, જેના કારણે સ્થળાંતર (Migration) કરવાની ફરજ પડે છે.

સૂચનો:-

- અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર:

શાળા અને કોલેજ સ્તરથી જ 'વોકેશનલ ટ્રેનિંગ' (વ્યવસાયિક તાલીમ) ને ફરજિયાત બનાવવી જોઈએ.

- ઉદ્યોગ-શૈક્ષણિક જોડાણ (Industry-Academia Linkage):

કંપનીઓએ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને ઇન્ટર્નશિપ અને એપ્રેન્ટિસશિપ કાર્યક્રમો ચલાવવા જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓને લાઈવ પ્રોજેક્ટ પર કામ કરવાનો અનુભવ મળે.

- ડિજિટલ સાક્ષરતા:

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હાઈ-સ્પીડ ઇન્ટરનેટ અને ડિજિટલ લાઈબ્રેરીઓ વધારવી જોઈએ જેથી યુવાનો ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ (જેમ કે SWAYAM, Coursera) નો લાભ લઈ શકે.

- ફ્યુચર સ્કિલ્સ પર ધ્યાન:

AI, ડેટા સાયન્સ, ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ અને ગ્રીન એનર્જી જેવા ક્ષેત્રોમાં વિશેષ તાલીમ કેન્દ્રો શરૂ કરવા.

- સોફ્ટ સ્કિલ્સ પર ભાર:

માત્ર ટેકનિકલ જ્ઞાન જ નહીં, પણ કોમ્યુનિકેશન, ટીમ વર્ક અને પ્રોબ્લેમ સોલ્વિંગ જેવી સોફ્ટ સ્કિલ્સ શીખવવી અનિવાર્ય છે.

- સ્ટાર્ટઅપ અને સ્વ-રોજગાર:

કૌશલ્ય તાલીમ લીધા બાદ યુવાનોને સરળ લોન અને માર્ગદર્શન મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જેથી તેઓ માત્ર 'નોકરી શોધનાર' નહીં પણ 'નોકરી આપનાર' બને.

નિષ્કર્ષ (Conclusion):-

ભારતને 'વિશ્વની કૌશલ્ય રાજધાની' બનાવવાના લક્ષ્યમાં ૨૦૨૦-૨૦૨૫નો સમયગાળો એક નિર્ણાયક વર્ષોંક સાબિત થયો છે. આ અભ્યાસના વિશ્લેષણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના' (PMKVY) અને 'ડિજિટલ ઇન્ડિયા' જેવા અભિયાનોએ લાખો યુવાનોને પ્રમાણિત તાલીમ આપીને રોજગાર ક્ષમતા વધારવામાં પાયાની ભૂમિકા ભજવી છે. તેમ છતાં, હજુ પણ ૪૫% યુવાનોમાં જોવા મળતી કૌશલ્યની ઉણપ એ બાબત તરફ નિર્દેશ કરે છે કે માત્ર શૈક્ષણિક પદવીઓ (Degrees) વર્તમાન બજારની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે પૂરતી નથી. આધુનિક બજાર હવે સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનને બદલે પ્રાયોગિક નિપુણતા, ડિજિટલ સાક્ષરતા અને સોફ્ટ સ્કિલ્સની માંગ કરે છે. નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ (NEP 2020) આ પડકારને પહોંચી વળવા માટે વ્યવસાયિક તાલીમને (Vocational Training)ને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવીને રોજગારી ની ક્ષમતા માટે એક મજબૂત માળખું પૂરું પાડે છે, પરંતુ તેની વાસ્તવિક સફળતા તાલીમ કેન્દ્રોના આધુનિકીકરણ અને ઉદ્યોગોની સીધી ભાગીદારી પર નિર્ભર છે. જ્યારે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને કોર્પોરેટ જગત વચ્ચે અસરકારક સંકલન સધાશે, ત્યારે જ ભારતનું યુવાધન સાચા અર્થમાં 'ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ' બની શકશે. અંતમાં, જો ટેકનોલોજીકલ કૌશલ્યની આ ખાઈને (Skill Gap) સમયસર પૂરી દેવામાં આવે અને કૌશલ્ય આધારિત શિક્ષણને

સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળે, તો ભારત આર્થિક રીતે સશક્ત બની વૈશ્વિક સ્તરે માનવ સંસાધનના સૌથી મોટા અને કાર્યક્ષમ સ્ત્રોત તરીકે ઉભરી આવશે.

સંદર્ભ (References):-

- **Ministry of Education. (2020).** *National Education Policy 2020*. Government of India. Retrieved from <https://www.education.gov.in>
- **Wheebox. (2024).** *India Skills Report 2024: Impact of AI on the Future of Work and Skilling*. Wheebox in partnership with AICTE, CII, and UNDP.
- **National Skill Development Corporation (NSDC). (2024).** *Skill Gap Analysis across Priority Sectors in India (2022-2025)*. New Delhi: NSDC Publications.
- **Ministry of Skill Development and Entrepreneurship. (2024).** *Annual Report 2023-24*. Government of India. <https://www.msde.gov.in/>
- "The Skill Development Ecosystem: A Brief Study on Policies and Projects in Context of India", *International Journal of Scientific Development and Research (IJS DR)*, [Year of Publication].
- Press Information Bureau. (2025, July 14). *Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana marks 10 years* [Press release]. Government of India. <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2144492>
- Gujarat Skill Development Mission. (N. d.). *Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY)*. Government of Gujarat. <https://skills.gujarat.gov.in/schemes-guj.htm>
- Press Information Bureau. (2024, September 11). *Navigating India's Skill Landscape: Bridging India's Skill Gap, Empowering India's Workforce* [Press release]. Ministry of Skill Development and Entrepreneurship, Government of India. <https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=2053796>.
- Sharma, L., & Nagendra, A. (2016). Skill development in India: Challenges and opportunities. *Indian Journal of Science and Technology*, 9(48), 1–8